

УДК 349.3

<https://doi.org/10.34142/23121661.2023.38.28>orcid.org/0000-0002-0952-0307

© Мусіюк Т.В., 2023

Т.В. Мусіюк

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ
СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА
ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО
ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ**

T. Musiyuk

**FORMATION AND DEVELOPMENT
OF THE INSTITUTE OF SOCIAL
PROTECTION OF ORPHANS AND
CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL
CARE IN UKRAINE**

Анотація. Наукова стаття присвячена дослідженню основних етапів становлення та розвитку законодавства про соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Проаналізовано низку нормативно-правових актів у сфері соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У статті «Становлення та розвиток інституту соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні» автором аналізується еволюція системи соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та її правового регулювання. Увагу зосереджено на аналізі етапів еволюційного розвитку інституту соціального захисту. Констатовано зародження правових форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вже у княжу добу, оскільки вже в ті часи допомогу щодо опіки над сиротами надавали не лише монастирі, а й приватні особи. Проаналізовано нормативно-правові акти, що складають законодавство про соціальний захист дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа. Автором при дослідженні питання, щодо «Становлення та розвиток інституту соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні» розглянуто етапи становлення і розвитку законодавства про соціальний захист зазначеної категорії та охарактеризовано особливості кожного з етапів. Також було проаналізовано соціокультурний розвиток суспільства, який, виходячи з історичного розвитку людини, природно пов'язаний із природою самої людини, її моральних засад та принципів протягом усієї історії розвитку людства як частини соціуму. Розвиток цивілізованого суспільства визначається не лише його економічним та соціально-культурним рівнем, а й ставленням до дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Автором було проаналізовано наукові праці вчених і фахівців стосовно окремих питань соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Метою статті є аналіз становлення та розвитку соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків саме в Україні з урахуванням тих соціально-економічних та культурних процесів, які відбувалися в суспільстві.

Ключові слова: соціальний захист; дитина-сирота; дитина позбавлена батьківського піклування; становлення; законодавство; правове регулювання; захист; міжнародні стандарти, оптимізація.

Annotation. The article is devoted to the study of the main stages of formation and development of legislation on social protection of orphans and children deprived of parental care. The author analyses a number of legal acts in the field of social protection of orphans and children deprived of parental care. In the article "Establishment and Development of the Institution of Social Protection of Orphans and Children Deprived of Parental Care in Ukraine" the author analyses the evolution of the system of social protection of orphans and children deprived of parental care and its legal regulation. Attention is focused on the analysis of the stages of evolutionary development of the social protection institution. The author notes that the legal forms of placement of orphans and children deprived of parental care originated in the princely era, since even in those days, not only monasteries but also private individuals provided assistance in the care of orphans. The author analyses the regulatory legal acts which constitute the legislation on social protection of orphans, children deprived of parental care and persons from among them. When studying the issue of "Establishment and development of the institution of social protection of orphans and children deprived of parental care in Ukraine", the author examines the stages of establishment and development of legislation on social protection of this category and characterises the specifics of each stage. The author also analysed the socio-cultural development of society, which, based on the historical development of man, is naturally linked to the nature of man himself, his moral foundations and principles throughout the history of human development as part of society. The development of a civilised society is determined not only by its economic, social and cultural level, but also by the attitude towards orphans and children left without parental care. The author has analysed the scientific works of scholars and specialists on certain issues of social protection of orphans and children deprived of parental care. The purpose of the article is to analyse the formation and development of social protection of orphans and children deprived of parental care in Ukraine, taking into account the socio-economic and cultural processes that have taken place in society.

Keywords: social protection; orphan; child deprived of parental care; formation; legislation; legal regulation; protection; international standards, optimization.

Постановка проблеми. Аксіомою є те, що стабільність у суспільстві, розвиток держави без потужних потрясінь і революцій можливий тільки при виваженій соціальній політиці держави. Соціокультурний розвиток суспільства, виходячи з історичного розвитку людини, природно пов'язаний із природою самої людини, її моральних засад та принципів протягом усієї історії розвитку людства як частини соціуму. Неможливо прослідити розвиток соціального захисту без історії розвитку людства. З початку появи людини на землі як розумної істоти, перед нею стала проблема виживання. Загрози його існуванню спочатку були пов'язані з об'єктивними обставинами: небезпечні для життя та здоров'я природні явища, загроза від навколишнього біологічного

світу. У процесі розвитку людини і суспільства стали виникати небезпеки її існування, творцем яких була сама людина. Незмінним залишається лише одне – боротьба за виживання.

Жодне з тих, що існували колись, та існуючих на цей час об'єднань людей не може розраховувати на подальший розвиток без захисту свого підростаючого покоління. Проблема захисту підростаючого покоління (дітей) притаманна як людям, так й всьому існуючому біологічному світу. Головна відмінність захисту дитини у його зростанні та розвитку пов'язана не просто з доглядом та вихованням дитинчати, а й передачею йому соціального досвіду, накопиченого попередніми поколіннями.

Майбутнє будь-якої держави, її життєздатність залежить від ставлення молодого покоління до існуючого в державі суспільного ладу, що цілком залежить від відносин державних інституцій до підростаючого покоління. Саме ця взаємозалежність і визначає пріоритети цивілізованого суспільства у соціальному захисті дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Розвиток цивілізованого суспільства визначається не лише його економічним та соціально-культурним рівнем, а й ставленням до дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Хотілося б провести деякі порівняння різних епох управління суспільством у розвитку інституту захисту дітей-сиріт.

Аналіз останніх досліджень. З погляду сучасної правової науки України розвиток та становлення інституту соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сучасними вченими-правознавцями розглядався з різних точок зору. Ф.Я. Ступак розглядав історію розвитку соціального захисту дітей із погляду благодійності [1]. І.В. Ярмолинська історію виникнення соціального захисту дітей розглядала через історію виникнення закладів інституційного догляду та виховання дітей [2], О.М. Потопахіна у своїй дисертації провела історичний аналіз «правових норм про соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», та пришла до висновку, що аналіз чинного законодавства свідчить про його недосконалість, що виявляється у перенасиченості, заплутаності та складності, термінологічній невизначеності й неузгодженості» [3].

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою написання статті – розкрити особливості становлення та розвитку інституту соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з урахуванням тих соціально-економічних та культурних процесів, які відбувалися саме в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На первинному етапі розвитку людства як суспільства (час раннього матріархату з 40 до 20 тисяч років тому) люди жили

громадою. Втрата одного або навіть обох батьків не мали великого значення для подальшого існування дитини, тому що в цей період діти належали до всього роду і утримувалися в однакових умовах. Мета виховання на даному етапі розвитку родини зводилась до передачі практичного досвіду виживання.

Вже за часів пізнього матріархату виникають перші ознаки поділу праці, пов'язані з появою окремих ремесел, що природно призвело до необхідності передачі певних професійних навичок та знань. Виникають перші прообрази шкіл, зазвичай, розділених за статевою ознакою [4, с. 11].

Необхідно звернути увагу, що, незважаючи на розвиток ремесел, сім'я, домогосподарство залишається центром виробничих відносин і цілком логічно, що турбота про непрацездатних покладалася на інших членів сім'ї. Непрацездатні, що залишилися поза сім'єю, або вся сім'я, що залишилася через різні причини у важкому становищі – могли розраховувати лише на допомогу громади. На даному етапі розвитку суспільства захист нужденних здійснювався у формі особистої чи громадської благодійності [4, с. 12].

У дохристиянський період основними «формами допомоги і взаємодопомоги у давніх слов'янських громадах були культові форми допомоги і підтримки. До культових дійств належало дотримання громадських традицій. Показовими тут є княжі банкети» [5]. У них брали участь не лише дружинники, а й кожен, хто завітав до князя. Учасниками князівських трапез були каліки, жебраки, прочани. Нестор Літописець описував, що князь Володимир наказав: «Кожному убогим та бідним приходити на княжий двір, брати страву, питво і грошей з скарбниці». Влаштував він і таке: сказавши, що «немічні і хворі не можуть дістатися до двору мого», наказав «спорядити вози і, наклавши на них хліби, м'ясо, рибу, різні плоди, мед в бочках, а в інших квас, розвозити по містам, питаючи: «Де хворий, жебрак або хто не може ходити?»» [5].

Загальною рисою цього періоду соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є відсутність системності, залежність від особистої волі, власної ініціативи князя та відсутність хоч якого-небудь нормативного закріплення. Як зазначають дослідники, «найпоширенішими були три форми княжої благодійності:

- 1) роздавання милостині;
- 2) харчування при княжому дворі;
- 3) розвезення продуктів для злидарів» [6, с. 581].

Незважаючи на перші державні утворення на території України, початком української державності вважають «виникнення могутньої середньовічної держави – Київської Русі з центром у Києві, коли під владою київського князя були об'єднані численні слов'янські племена» [7].

Першим нормативним документом стосовно соціального захисту, взагалі, формально можна вважати договір від 2 вересня 911 року, підписаний князем

Олегом разом із підлеглими йому великими князями та великими боярами, і Візантією, яку представляли відразу три імператори: Лев VI, його брат Олександр, та син Льва Костянтин [8].

В язичницькій Україні того часу вже існувало як християнство латинського та грецького обрядів, так і мусульманство з Волзької Булгарії та юдаїзм. Князь Володимир Великий спочатку ввів пантеон із семи язичницьких богів різних племен, що населяли територію Київської Русі. Але об'єднання людей, характерне для народу єдиної держави, не відбулося. Володимир Великий вирішив прийняти одну основну релігію країни з єдиним Богом. Вибір упав на християнство, оскільки його пов'язувало з Візантійською імперією, яка на той час була найсильнішою державою, по-перше, християнство його бабусі – княгині Ольги; по-друге, православ'я, що сповідувалась на Київській Русі, стало напрямом християнства, в якому багато нюансів були запозичені з язичництва, тому суспільство прийняло нову релігію як свою, а не як нав'язану і привезену з-за кордону [9].

Хрещення киян відбулося у 988 року. З прийняттям християнства починає формуватися християнська парадигма соціальної допомоги всім убогим, сиротам та вдовам. У своїх «Повчаннях» Володимир Мономах закріпив: «А найголовніше – убогих не забувайте, а скільки можете по змозі годуйте і подайте [милостиню] сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити людину» [10].

Під впливом православного вчення, що закликає дбати про ближнього, бути милосердним, прагнучи закріпити благодійну діяльність, князь Володимир, крім роздачі милостині, «годування» нужденних на княжому дворі, в 996 році видає Устав (закон), в якому суспільне піклування доручалося піклуванню та нагляду духовенству, від імені Митрополита і підлеглих йому структур здійснювати опікування і нагляд за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких та встановив для благодійних закладів «десятину».

Таким чином, на церкву послідовно переходить обов'язок піклування про сиріт, вдів та сім'ї, які не можуть самостійно піклуватися про своє існування. На зміну язичницьким розпорядженням прийшли церковні. У суспільстві набуває поширення християнська сімейна мораль. Сама громадська думка починає формувати більш гуманне ставлення до підкинутих і покинутих дітей.

До законів, що несуть соціальний захист громадянам, умовно можна віднести і перший слов'янський закон "Правда Ярослава" (Найдавніша Правда) князя Ярослава Мудрого (згодом "Правда Ярослава" була доповнена його дітьми ("Правда Ярославичів") та онуком Володимиром II Мономахом ("Статут Володимира Мономаха"). Сукупність цих зводів законів була об'єднана під назвою "Російська правда" і стала найдавнішим російським правовим кодексом [11].

Справа в тому, що в «Правді Ярослава» в деяких статтях бралася плата «за образу», які ми умовно відносимо до елементів соціального захисту. Так, у статті 2 сказано: «Якщо постраждалий не може за себе помститися, порушник зобов'язаний заплатити «за образу» 3 гривні та сплатити послуги лікаря»; у статті 4 – за удар пiхвами чи рукояткою меча – також 12 гривень («за образу»); у статті 5 – завдання травми, що призвела до позбавлення руки, карається платою у розмірі 40 гривень — рівною штрафу за вбивство вільної людини, тощо. Умовно, для того часу це також можливо вважати подобою соціального захисту.

Будучи гідним сином свого батька Володимира, Ярослав Мудрий продовжив справи батька, особливо щодо допомоги знедоленим. Так в 1030 року у Новгороді він відкрив навчальний заклад, у якому навчалося близько 300 дітей [12]. Досить сказати, що у першому письмовому збірнику давньоруського права «Руська Правда», який вважається першим слов'янським склепінням законів, із 37 статей 8 присвячені проблемам захисту дітей [13].

Далі Володимир Мономах (1113–1125 рр.) продовжує благодійну діяльність князів Київської Русі щодо створення різних установ підтримки соціально вразливих верств населення: на базі церкви і монастирів створюються благодійні заклади для немічних і сиріт [14, с. 169].

Розглядаючи період розвитку українського суспільства 12-17 століття, необхідно охарактеризувати його як період нескінченних воєн українців за свою незалежність.

Залежно від того чи іншого історичного періоду українські землі перебували під керуванням кількох держав, які мали усталені норми спільного проживання. Польща, Литва, Австро-Угорщина, Молдова, Туреччина та Росія здійснювали власну державну політику на захоплених ними українських територіях, що накладало відбиток на соціокультурне життя українського суспільства.

На не завойованих територіях українських земель залишалася існувати козацька держава. Безумовно, що у зв'язку з численними війнами та битвами козаків проблема сирітства була надзвичайно гострою. Діти-сироти, які перебували на Січі, в основному навчалися військової справи. Але цікаво інше: в описі Павла Халєбського, котрий з антиохійським патріархом Макарієм подорожував Україною до Москви в 1654 р., ми знаходимо такі строки: «Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні піснеспіви; крім того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласами вешталися вулицями, навчають грамоти» та далі він згадує: «Як ми завважили, у цій країні, тобто у козаків, безліч удів та сиріт, бо, відколи

появився гетьман Хміль, і досі не припинялися страшні війни. Упродовж усього року, вечорами, як зайде сонце, ці сироти ходять попід хати просити милостиню, співаючи хором гімни Пресвятій Діві, й так пречудово, що той спів полонить душу навіть на великій відстані. За свій спів вони отримують з кожної хати милостиню грішми, хлібом, іншим харчем або чимсь таким, що придатне для прожиття, поки не закінчать навчання. Ось чому більшіна з них письменна» [15, с. 26].

Потім, проїхавши всю козацьку країну, Павло Халебський з захопленням пише: «Знай, читачу, що по всій країні козаків, у кожному місті й у кожному селі, відразу коло мосту чи в середмісті, збудовано для їхніх бідняків і сиріт притулки, знадвору на цих будинках висить безліч образів. Хто до них навідується, подає милостиню...» [15, с. 212]. Ці примітивні братські притулки, не маючи ніякого медичного відношення до своїх пацієнтів, на той час мали назву «шпиталі».

Таким чином, видно, що ще до підписання Богданом Хмельницьким договору з Московією, на території України була досить поширена опіка та піклування, створення та опікою яких займалися місцеві братства, що відігравали, на той момент, важливу роль у боротьбі народу України проти національного гноблення існуючими на той момент сусідами.

До 1569 року Україна була поділена між різними державами: у Галичині панувала Польща, Буковина була захоплена Молдавським князівством, Закарпаття перебувало під керуванням Угорщини, а південь перебував під владою Кримського хана. У 1569 році у відповідності до Люблінської унії Литва та Польща об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту. Після підписання 1654 року так званого «договору про союзництво» Лівобережна Україна увійшла до складу росії, а Правобережна та частина Західної залишилась за Польщею [16].

Та частина українських міст та селищ, яка знаходилася під владою Речі Посполитої, отримала Магдебурзьке право, яке давало відносну свободу та незалежність місту та городянам від державної влади. Це стосувалося насамперед питань життєдіяльності самого міста, керував яким обраний на досить демократичних (на той час) виборах бургомістр [16].

Ремісники різних спеціальностей та напрямів об'єднувалися у громаду, які називалися «цехом» або «братством». У 16 столітті на їх основі стали організовуватись православні братства, які, крім просвітницьких та політичних функцій, протистояли на захоплених українських землях католицизації українців, приділяючи особливу увагу соціальному захисту сиріт та вдів [17, с. 57]. При цьому необхідно враховувати, що на відміну від росії, де церква була тісно пов'язана зі світською владою, в Україні вона була справою громади і не залежала від державців [18, с. 44].

Також необхідно підкреслити, що на українських землях у XIV–XVII ст. соціальну допомогу нужденним сиротам надавали і сільські громади [18, с. 44]. Це було дуже важливо, так як в зазначений період більша частина українців мешкала у селах та селищах. Саме сільська громада на українських землях Великого князівства Литовського та Речі Посполитої як органи місцевого самоврядування відігравали значну роль у допомозі нужденним сиротам. Безумовно, що найпоширенішою формою надання допомоги знедоленим та сиротам залишалася милостиня.

Повертаючись до розвитку соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на території України, захоплених Московськими царями, необхідно зупинитись на наступних моментах.

Слід зазначити, що перехід більшості українських земель під контроль Московського царства, зумовив падіння соціальної підтримки нужденних дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це було зумовлено деякими факторами, основною з якої була активізація втручання державної політики у діяльність церкви, використання її доходів та існуючої матеріальної бази на користь центральної влади.

Як правило, активація діяльності держави у сфері соціального захисту населення взагалі та дітей-сиріт зокрема – є логічною у розвитку цивілізованого суспільства. Але в даному випадку активація соціальної політики Московії на території захоплених українських земель була викликана бажанням московських царів знищити систему соціальної опіки, що існувала на території України, зменшити вплив української церкви в соціальній сфері головним чином позбавленням земель, що належали церкві, і, як наслідок, доходів.

Задля справедливості слід зазначити, що велика централізація влади Московського царства дозволило централізувати правове регулювання соціального захисту дітей-сиріт, поширити на інші верстви населення, які раніше не могли б розраховувати на таку увагу держави.

Правління царя Петра 1 (1682–1725 рр.), особливо після повернення з подорожі до країн Західної Європи, характеризується масштабними реформами московської держави та існуючого суспільного устрою, які заклали основи державної світської системи допомоги дітям-сиротам та всім нужденним.

Своїм указом від 8 червня 1701 року Петро 1 зобов'язав приймати (направляти) «в монастирські богадільні жебраків, хворих та престарілих, які не можуть самостійно ходити та збирати милостиню, а на десять хворих виділяти одного здорового, який їх доглядатиме. Крім того, хворих слід лікувати, і з цією метою, для оплати праці лікарів та купівлі ліків, виділяти кошти з Патріаршої домової скарбниці» [19, с. 109–110].

Проведені реформи спричинили збільшення грошового обороту країни, що дозволило жебрацтво перетворити на професійне ремесло. Крім того,

жорстке ставлення поміщиків до своєї «челяді» збільшило кількість кріпаків-утікачів, які швидко приєднувалися до армії жебраків. З метою боротьби з цим явищем Петро 1 в 1712 році своїм указом заборонив давати милостиню жебракам, при цьому на порушників цього указу накладався штраф у розмірі 5 рублів. І, одночасно, на Священний Синод поклав обов'язки по обладнанню та устрою шпиталів, притулків і богаділень для сиріт та безпритульних. Одночасно здорових жебраків повинні були відправляти або до робочих будинків, або повертати господарям. «Покинутих немовлят виховували у богадільнях та потім віддавали у солдати» [20, с. 61].

У 1715 році Петром 1 був виданий указ «Про створення при церквах закладів, до яких би приносили незаконнонароджених дітей, що мали утримуватись за рахунок губернських коштів. Тобто процес створення та фінансування інституцій для дітей-сиріт був законодавчо підтриманий на державному рівні. Хоча задумані заходи щодо фінансування таких закладів не були ефективними все ж це дало початок формуванню державної підтримки дітей-сиріт» [3, с. 84].

За правління Катерини II вже сформувалася державна структура соціальної допомоги дітям [20, с. 61]. Широкого поширення набула установа виховних будинків для дітей, що залишилися без батьків. Ідея створення установ для виховання та огляду незаконнонароджених дітей-сиріт, що належала нібито філантропу І.І. Бецькому, була втілена в 1764 році [21, с. 257].

Адміністративна реформа, проведена Катериною II у 1775 році, передбачала організацію спеціального органу місцевого самоврядування – приказ суспільної опіки, який повинен був засновуватись у кожному намісництві чи губернії на чолі з губернатором [3, с. 84]. До відання приказів суспільної опіки належали «такі установи:

- 1) народні школи;
- 2) сирітські будинки для дітей;
- 3) лікарні;
- 4) богадільні;
- 5) будинки для невиліковно хворих;
- 6) будинки для душевнохворих;
- 7) робітничі будинки. Ці прикази у 1810 р. перейшли під юрисдикцію Міністерства поліції, а пізніше – Міністерства внутрішніх справ» [19, с. 110].

Прикази суспільної опіки були першими спеціальними державними органами, на які покладалися завдання створення шкіл. Прикази мали займатися питаннями заснування шкіл і нагляду за ними, забезпечення вчителями, підручниками тощо.

Діяльність наказів суспільної опіки на місцях (губерніях) не обмежувалася питаннями початкової освіти, а поширювалася і на питання громадської

благодійності, здоров'я та частково пенітенціарних справах. Державна скарбниця виділяла наказам суспільної опіки 15 тис. рублів з дозволом збільшувати цю суму. Можливість збільшувати цю суму передбачалося шляхом видачі кредитів, зокрема на великі терміни, прийняття пожертвування [22, с. 257].

Таким чином, завдяки самостійності місцевих благодійних організацій, залучення місцевого населення та забезпечення централізованого фінансування, накази суспільної опіки набули досить широкого поширення. Хоча, на думку А. Фурман, дана система мала й суттєві недоліки: «прикази розвивали діяльність на свій розсуд, опікування не було обов'язковим для всіх нуж денних, а лише вибіркоким. Прикази не могли задовольнити потреби населення і не тільки через нестачу засобів та недосконалість адміністративно-господарської системи, а й через погану славу закладів громадської опіки, де були поширені формалізм і різні зловживання» [18, с. 176].

Помітний внесок у створення системи захисту дитинства зробила дружина Павла І, Марія Федорівна, дбаючи про влаштування вже існуючих, відкривала нові навчальні та благодійні заклади.

У 1807 р. засновано Павловській військово-сирітський інститут, «у 1817 р. – Харківський інститут шляхетних дівчат, у 1820 та 1823 рр. – два училища для солдатських дочок. Крім того, в 1806 р. Марія Федорівна своїм коштом відкрила училище для глухонімих дітей. З 1801 р. у віданні імператриці була перша лікарня імператора Павла І» [23].

У травні 1802 р. Імператором Олександром І було засновано «Благодійне Товариство», пізніше перейменоване на «Імператорське Людинолюбне Товариство» [24]. В 1833 р. створено «Товариство піклування про незаможних і нужденних до захисту дітей». Його цілями були піклування сиріт та дітей бідних батьків; виховання та навчання їх рукоділля; турбота про дітей, які стали жертвами злочинів. Суспільство влаштовувало ясла, притулки, початкові школи, ремісничі професійні училища. У 1892 р. створено Єлизаветинське суспільство за участю великої княжні Єлизавети Федорівни, яка стала довічною опікункою суспільства. Суспільство мало дитячі ясла, звані дитячими осередками, для денного перебування дітей, батьки яких працювали [25, с. 122].

Також 12 березня 1891 р. було ухвалено закон «Про дітей усиновлених і узаконених», у котрому були систематизовані наявні правила усиновлення. Порядок усиновлення регламентувався Статутом цивільного судочинства 1864 р., де вперше на законодавчому рівні закріпили можливість «узаконення юридичного акту, за допомогою якого незаконні діти (народжені поза шлюбом) прирівнювалися до народжених у шлюбі» [26, с. 246].

Початок 20 століття характеризується бурхливими подіями: Перша світова війна (1914–1918), революція, громадянська війна (1917–1921). Українські землі перетворилися на театр воєнних дій між армією Росії та військами

австро-угорського блоку. Через російську армію пройшли від 3,5 до 4 мільйонів українців, через австро-угорську – від 250 до 700 тисяч. Сотні тисяч із них загинули, понад 1 млн. отримали поранення, каліцтва та контузії.

Державне будівництво на той час можна висловити у чергуванні наступних подій: повалення Тимчасового уряду Росії 7 листопада 1917 – проголошення Української Народної Республіки (УНР); 9 січня 1918 року проголошено державну самостійність УНР; у квітні 1918 року УНР ліквідовано внаслідок державного перевороту гетьмана П.П. Скоропадського; у грудні 1918 року повалення гетьмана Скоропадського та відтворення УНР; січень 1919 року – об'єднання УНР та Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР). За Ризьким договором 1921 року колишню територію УНР розділили між собою Українська Радянська Соціалістична Республіка та Польща, до якої відійшла більша частина Волині, третина Полісся та Східна Галичина. Під тиском Москви у 1922 році Українська Радянська Соціалістична Республіка увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) як незалежна держава [27].

Розглядаючи «радянський» етап розвитку соціального захисту дітей та дитинства в Україні необхідно, на наш погляд, звернути увагу на те, що радянська влада з перших днів свого існування звернула увагу на дітей-сиріт та безпритульних дітей, але вже з іншої позиції: стала гостра необхідність не просто забезпечити дітей усім необхідним для їхнього фізичного розвитку, а зламавши стару конструкцію виховання та підтримки розвитку дітей, «перетворити всі типи дитячих установ (садки, притулки, школи) в єдину динамічну систему соціального виховання, орієнтуючись на дитячий будинок як на основну організаційну форму» [28, с. 12]. Ідеальною «формою соціального виховання проголошувався саме дитячий будинок» [29, с. 5]. Пояснювалося це «необхідністю врятувати безпритульних дітей від загибелі і тим, що індивідуалістична, за своєю природою, сім'я ніколи не дасть дітям справжнього колективістського, тобто комуністичного виховання» [30, с. 59].

Іншими словами, комуністичному суспільству були потрібні не просто майбутні громадяни своєї країни, а виховані у певному дусі вузько спрямовані слухняні «гвинтики», мета розвитку та існування яких зводилася до одного: служіння комуністичної ідеї розвитку людства. Хоча, безумовно, слід зазначити, що прагнення влади охопити всіх дітей у фізичному вихованні та розвитку, виховання в них патріотизму, інтернаціоналізму, любові до радянської армії дало позитивний результат: у країні було ліквідовано безграмотність, значно зменшено кількість безпритульних на вулицях міст, готувалися трудові резерви.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, становлення та розвиток інституту соціального захисту

дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні складався у двох напрямках: перший – на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, другий – на українських землях у складі Російської імперії. Перший напрямок був наближений до загальноєвропейського взірця і ґрунтувався на правових актах муніципальних органів та світської благодійності. Другий напрямок заснований на благодійній діяльності церкви та рішень царських персон. Окремий внесок у становлення та розвиток благодійності зробили українські козаки, які фінансували розвиток української освіти, культури, підтримували церкву, що не тільки допомагало нужденним, а й сприяло національному та культурному відродженню українського суспільства.

«Радянський період» та сучасне становлення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, автором буде розглянуто окремо на сторінках сучасних періодичних видань України.

Література

1. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кін. XVIII – поч. XX ст.): автореф. дис. д-ра іст. наук : 07.00.01 / Ступак Федір Якович ; ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди". Переяслав-Хмельницький : [б. в.], 2010. 40 с.
2. Ярмолинська І.В. Історичні передумови виникнення закладів інституційного догляду та вихованню дітей. Державне управління: удосконалення та розвиток. № 10, 2015.
3. Потопахіна О. М. Соціальний захист дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа: Монографія. Одеса: Фенікс, 2009. 2004 с.
4. Історія педагогіки : За ред. проф. М. В. Левківського, д.пед.н. О. А. Дубасенюк. Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. 336 с.
5. Повість минулих літ. Нестор Літописець. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465&page=15>.
6. Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Загальна частина: навчальний посібник. Чернівці : ПАТ "ПВК "Десна", 2016. 692 с.
7. Українська державність: поняття, основні ознаки, символи, атрибути, витоки та етапи становлення. URL : <http://www.golos.com.ua/article/314085>.
8. Русько-візантійський договір (911). URL : <https://www.wikidata.uk.ua.nina.az.html>.
9. Хрещення України - Русі та його історико-культурне значення. URL: [https://mankrda.gov.ua/informacijnij-rozdil/aktualnij-komentar/hreschennya-ukraini-rusita-jogo-istorikokulturne-znachennya/#:~:text="](https://mankrda.gov.ua/informacijnij-rozdil/aktualnij-komentar/hreschennya-ukraini-rusita-jogo-istorikokulturne-znachennya/#:~:text=)
10. Повчання [Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком]. URL : <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>.
11. Руська Правда, її характеристика і значення. URL : <https://studies.in.ua/shpora-hukr/261-5-ruska-pravda-yih-harakteristika-znachennya.html>.
12. Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – поч. XX ст.) : монографія. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008. 488 с.
13. Т. Денисенко. Становлення та розвиток системи соціального захисту населення в Україні. Збірник наукових праць «Ефективність державного управління». 2012. Вип. 33. С. 96–103.
14. А. Фурман, М. Підгурська. Історія соціальної роботи: навч. інструментар. URL : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Psis/2010_4/furman_p.pdf.
15. Халебський Павло. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник. URL : <file:///C:/Users/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%B5%D0%B9/Downloads/0015319.pdf>.
16. Українські землі під владою

іноземних держав (друга половина XIV – перша половина XVII ст.). URL : http://proukraine.net.ua/?page_id=208. **17.** А.Г. Горілий Історія соціальної роботи. Навчальний Назва документа: Мусіюк ID файлу: 1015647985 Схожість Цитати Посилання Т Вилучений текст Апосібник Тернопіль «Видавництво Астон» 2004. С. 162. **18.** А. Фурман, М. Підгурська. Історія соціальної роботи: навч. інструментар. URL : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Psis/2010_4/furman_p.pdf. **19.** Божко Д. В. Становлення та розвиток правового інституту соціального забезпечення у зв'язку із тимчасовою непрацездатністю. Право та інновації. 2015. № 3. С. 108–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2015_3_17. **20.** А. Ю. Стопчак. Історичні аспекти виникнення та еволюції соціального захисту населення в Україні. Вісник Хмельницького національного університету. 2010, № 1, Т. 1. С. 60-64. **21.** Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – поч. XX ст.). 488 с. **22.** К.Г. Домбровський Історичні етапи розвитку механізму державного регулювання інституту усиновлення. Часопис Київського університету права. № 4. 2020. С. 256–259. **23.** Суспільна опіка на територіях підросійської України. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/3809/114/>. **24.** Розвиток імператорського про добродійність на межі XVIII–XIX ст. URL: https://stud.com.ua/65151/sotsiologiya/rozvitok_imperatorskogo_dobrochinnist_mezhi_xvi_ii. **25.** Імператорська человеколюбивое суспільство: причини виникнення, цілі та види діяльності, форми роботи: URL: <http://um.co.ua/8/8-10/8-103764/>. **26.** Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. : дис. ... док-ра іст. наук : 07.00.01 Харків, 2019, с. 585. **27.** Хронологія основних подій історії України: URL: https://www.alatyr-history.club/?page_id=1381. **28.** Порадник по соціальному вихованню дітей. Упорядкував Ценсоцвих Наркомосвіти УССР. Вип. 1. Х.: Всеукраїнське державне видавництво, 1921. 134 с. **29.** Посібник із соціального виховання. Державне видавництво України 1924. 311 с. **30.** І. О. Карпич. Становлення та розвиток соціального виховання дітей в Україні (20-ті рр. XX ст.). Соціальна робота. Соціальна педагогіка. С. 58-63 URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/19842/Karpych.pdf?sequence=1>.